

LES SINAGOGUES DE GIRONA

Per a sumar-nos a l'homenatge, tan merescut, que els ANNALS DE L'INSTITUT D'ESTUDIS GIRONINS vol retre al Doctor Lluís Batlle i Prats, en aquest número 25 de la revista, hem pensat que una contribució avinent podria ser parlar sobre les Sinagogues de Girona, ja que el Sr. Batlle ha escrit tant, i tan bé, sobre el Call judaic de Girona.

Fins al segle actual només es coneixia l'existència d'una sinagoga a la nostra ciutat, designant-se com a tal la casa n.º 5 del carrer de les Dones. Aquest carrer és el que fins fa pocs anys s'anomenava carrer Cervantes, i avui porta el nom del Dr. Miquel Oliva.

Avui la cosa ha canviat molt. Per això ens proposem parlar no de la sinagoga de Girona, sinó de les «sinagogues» de les quals hi ha constància documental.¹ En fer-ho, volem fer constar que el nostre treball no pretén anar contra ningú. Ben al contrari, tindrem en compte les darreres aportacions històriques, molt interessants per dilucidar els problemes que suscita aquest tema, si bé farem constar el nostre modest criteri.

I

Es possible que la primera sinagoga construïda pels jueus a Girona coincidís, en el temps, amb la vinguda o establiment dels jueus a la nostra ciutat, després de la retirada dels sarraïns. Ha estat el Dr. Jaume Marquès² qui ens ha assabentat que això succeí en el segle IX, entre els anys 888 i 890.

¹ No es pot descartar la possibilitat de l'existència d'alguna altra sinagoga a Girona. Adhuc és possible, absolutament parlant, l'existència simultània de dues sinagogues. Però fins avui no disposem de documentació segura sobre aquests punts particulars. Quan el Dr. Jaume Marquès (ANALS I.E.G., XXII, pàg. 5) parla de la localització d'una sinagoga, segons documents posteriors al segle XII, en el sector Claveria-Força, pot tractar-se més aviat d'una sinagoga de la qual parlarem.

² *Origen del Call judaico de Gerona*, "Sefarad", 1963, fasc. 1. No obstant cal fer notar que ja Pròsper Bofarull es refereix a aquest fet de l'establiment dels jueus a Girona en temps del comte Dela: "Los Condes de Barcelona vindicados".

Aquests jueus procedien del Predi de Juïgas, terme de Vilamarí, i eren una colònia d'unes 25 famílies que segurament durant l'ocupació moruna residien en aquell despoblat dedicats a l'agricultura, per no poder residir aleshores en un lloc urbà dedicats a les seves ocupacions preferents: el comerç, la banca, la medicina, etc.

En realitat, la vinguda dels jueus a Girona fou una operació o combinació entre el comte Dela i el bisbe Teotari de Girona. Teotari fundà la Canònica de la Seu, i amb aquest motiu uns 24 o 25 sacerdots passaren a viure en comunitat amb el bisbe en les dependències de la nova Canònica, i fou així que el bisbe pogué cedir les cases o vivendes vacants a les famílies de la colònia jueva de Juïgas, les quals foren traslladades a Girona pel comte Dela, quedant-se el comte aquell Predi.

Com bé ha dit el Dr. Marqués, hi ha una coincidència de dates, d'operacions i de nombre de vivendes i de famílies que no pot ser casual. Per altra part, el mateix autor es refereix a un document,³ que nosaltres hem pogut llegir, en el qual el papa Silvestre II confirma a l'Església de Girona la possessió de béns, entre els quals hi ha «el cens dels jueus». I l'únic títol jurídic d'aquest cens, diu el Dr. Marqués, que havien de pagar els jueus a la Seu de Girona, no pot ser altre que el pagament d'una quantitat anual per haver ocupat les cases que havien deixat desocupades els preveres de la Catedral.

Fins aquí la cosa sembla meridiana. Però a nosaltres el que ens interessa és l'existència d'una sinagoga, la primera que utilitzaren, en tot cas, els jueus de Girona en aquella època.

El propi Dr. Marqués s'hi refereix amb motiu d'un document copiat per Fra. Gaspar Roig i Jalpí a l'Arxiu Reial de Barcelona l'any 1664, i transcrit per Sulpici Pontich en el seu «Repertori Alfabètic», i que el Dr. Marqués ha transcrit.⁴

El document és la venda de la casa o palau comtal que el comte Borrell tenia a Girona. La venda tingué lloc el 27 de juliol del 998. El comprador fou el bisbe Gotmar III, i en el document es diu que la casa estava fora, però molt a prop de la muralla, senyalant-se les següents afrontacions: a l'est, la muralla vella; a ponent, la

³ Epístola del papa Silvestre II al bisbe Otó, l'any 1002: *España Sagrada*, 43, pàg. 419-421.

⁴ *Apuntes históricos sobre el Palacio Episcopal de Gerona*, ANALS I.E.G., XIV, 1960, pàg. 293.

sinagoga dels jueus; a nord, la Seu de Girona, i a sud, la casa de Gaufred Polé.

El Dr. Marqués també localitzà aquesta sinagoga, basant-se en aquestes afrontacions que posa el document esmentat. El lloc que ocupava la sinagoga seria a l'actual plaça dels Apòstols, a l'angle que fa l'actual Palau Episcopal i la Catedral.⁵

Tot això no obstant, el propi Dr. Marqués darrerament ens ha manifestat verbalment algun dubte o vacil·lació sobre tot aquest assumpte. Sembla que els dubtes de l'illustre arxiver catedralici provenen de que el document original vist per Roig i Jalpí s'ha perdut, o almenys no s'ha pogut trobar a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

Però, per una part, no hem pas de pensar frívolament, és a dir, sense haver-hi raons de pes, que Roig i Jalpí fes una falsificació o mala interpretació. I nosaltres creiem que hi ha una raó d'anàlisi interna del document que milita a favor de la seva autenticitat, i és precisament aquesta dada de l'existència de la sinagoga com un dels límits de la casa comtal que és objecte de la venda. En un document apòcrif podria haver-se interpolat o inserit qualsevulla falsestat, però és difícil de creure que a l'autor de la falsificació se li ocorregués esmentar precisament l'existència d'una sinagoga.

Però, a més a més, l'existència d'una sinagoga en aquella època està en consonància amb l'establiment de la colònia jueva a Girona. Cal tenir en compte que pels jueus assolir una normalitat de vida que no devien posseir en el Predi de Juïgas, culturalment i religiosament parlant, era molt lògic, i a aquest fi la sinagoga era un element vital en tots sentits.

Hi ha encara un altre punt positiu en relació a l'existència d'aquesta sinagoga. Es tracta de la localització senyalada en el document suposadament copiat per Roig i Jalpí. Hi ha aquí també una coincidència de fets. En el segle IX i X la pau i concòrdia entre jueus i cristians era absoluta. Per altra part, si els jueus que vingueren a Girona ocuparen les cases que deixaren vacants els preveres de la Seu, és gairebé segur que aquesta primera colònia jueva vivia en el barri i carrers que hi havia aleshores a l'actual plaça dels Apòstols, ben a prop de la Catedral: I, on millor que en l'interior d'aquest barri podien edificar els jueus la seva sinagoga?

Creiem, doncs, que hi ha més d'una raó per creure en l'existència d'aquesta sinagoga i que amb encert el Dr. Marqués n'havia do-

⁵ "Sefarad", 1963, fasc. 1, làmina 3 i pàgs. 33 i 34.

nat compte, tot i que l'argumentació aportada no permeti donar a tot aquest assumpte un grau superior al de mera probabilitat.

Basant-nos, doncs, en aquesta probabilitat, diguem encara que, si bé el document de la venda del palau comtal pertany ja a les darreries del segle x, la sinagoga degué construir-se ja en el mateix segle ix, o bé a començaments del x, ja que en el document la sinagoga es dona per existent.

I si volem referir-nos a la importància d'aquesta sinagoga, podem pensar, donat el nombre reduït de membres d'aquella comunitat jueva establerta a Girona, que seria un edifici molt humil, esperant la construcció d'una cosa més seriosa i important que més endavant era previsible que exigís l'augment de la població jueva i la importància dels estudis hebràics.

I per acabar, diguem que el que ja és més difícil de precisar és la durada d'aquesta sinagoga. Sobre aquest particular ara només avancem la nostra convicció de que ja en el segle xi pogué ésser substituïda per una altra de la qual anem a parlar.

II

En efecte, anem ara a referir-nos a una sinagoga de Girona, sobre la qual posseïm ja una demostració documental certa i segura pel que fa a la seva existència i localització. D'aquesta sinagoga s'han ocupat M.ª Angels Masià ⁶ i Carme Batlle i Gallart.⁷

El treball de M.ª Angels Masià, molt meritori, es basa en la Butlla del papa Luna, Benet XIII, publicada el 12 de maig de 1415, la qual està en la línia del proselitisme cristià-religiós portat a terme entre les comunitats jueves durant els primers anys del segle xv, com a conseqüència del pogrom o matances de jueus en el 1391.

Concretament aquesta butlla papal tendeix, en tots els seus apartats, a limitar i posar traves al desenvolupament de la vida religiosa dels jueus. I per això la Butlla, en el seu apartat cinquè, regula l'existència de les sinagogues, limitant-ne el nombre, i fins prohibint la seva existència: només podia restar oberta al culte una sola sinagoga en cada comunitat jueva i devia ser la menys luxosa o im-

⁶ *Aportaciones al estudio del Call gerundense*, "Sefarad", 1953, fasc. 2, pàgines 287-308.

⁷ *Solución al problema de las dos Sinagogas de Gerona*, "Sefarad", 1959, fasc. 2, pàgs. 301-320.

portant. Però, a més, si l'edifici sinagoga havia estat edificat en un lloc anteriorment destinat al culte cristià, de cap manera no podia subsistir.

Aquest últim era el cas de Girona. I per això la sinagoga fou tancada aquell mateix any, concretament el 10 de novembre del 1415, si bé el 5 de març del 1416, és a dir, en menys de mig any, tornà a obrir-se al culte i a la seva funció per disposició del príncep hereu Alfons el Magnànim.⁸

Tant el tancament com la posterior obertura de la sinagoga donaren lloc a uns processos judicials que foren exhومات per M.ª Angels Masià i que nosaltres hem volgut tornar a llegir detingudament a l'Arxiu Diocesà de Girona.⁹

Aquests documents ens proporcionen dades molt interessants sobre diversos aspectes d'aquesta sinagoga de Girona. En resum, els principals testimonis que deposaren en el primer procés, el motivat per l'execució de la butlla papal, contestant a l'ampli interrogatori a què foren sotmesos, ens subministren les següents notícies.

Certament la sinagoga estava ubicada a l'actual carrer de la Força, davant la plaça de Sant Llorenç. Diu literalment: «dita sinagoga judaica del dit call de Gerona affronta e termen segons a tothom es e pot ser ben notori de manifest ço es a sol ixent en alguna plassa qui davant li es vulgarment apellada e dita plasa de Sent Llorenç, migançant empero la carrera o via publique qui es entre la dita sinagoga judaica e plassa de sent Lorenc».

És a dir, el carrer de la Força estava interposat entre la sinagoga i la plaça. Observem de passada que el Sr. Lluís Batlle i Prats troba també esmentada en la documentació del segle xv aquesta plaça de Sant Llorenç.¹⁰

Però perquè no hi hagi cap dubte sobre la localització de la sinagoga, es concreta a continuació les altres afrontacions que són:

⁸ En realitat, Claudi Girbal ja dona la notícia d'haver-se tancat la sinagoga de Girona en virtut de les disposicions del decret de Benet XIII: *Los judios de Gerona*, 1870, pàg. 40.

⁹ Arxiu Diocesà de Girona, *Procesos Varios* —1416—, Secció C, lligall 16, Documents núms. 2 i 3. La lectura d'aquests documents confirma l'encert de M.ª Angels Masià en la seva transcripció.

¹⁰ *Homenaje a Millás Vallicrosa*, vol. I, Consejo de I. C., Barcelona 1954, p. 4. En una de les Ordenacions feta el 28 d'abril de 1445 encara es diu: "Primo que tots, així crestians com juheus, havents alberchs en lo carrer e plaça de sanct Lorenc...".

«a mig jorn en alguna teno o possessió qui ara és den Caravida jueu del dit call de Gerona, e mijençant algun patiet o carreronet... *A sol ponent en lo mur veyll de la dita ciutat de Gerona, lo qual es detras de la dita sinagoga judaica de vers les ballesteries de la dita ciutat e lo qual es continu a la dita sinagoga o schola judaica.* A cerç o tramuntana dix que affronta en alguna teno o possessio den Falco jueu de Gerona...».

I encara s'afegeix que «en temps passat la dita sinagoga judaica era capella o sgleya vulgarment per tot hom dita e nomenada de sent Lorenç». I que precisament «per tall se diu e sanomena la dita plassa vulgarment plassa de sent Lorenç com en temps passat». I que «dins la dita sinagoga judaica e un bon troç de la volta qui fou de la dita esgleya o capella de mossen sent Lorenç».

Es diu també, en parlar d'aquesta capella de Sant Llorenç, que «ipsi judaei inibi possent eorum callum extendere ac fabricare dictam sinagogam». És a dir, que els jueus pogueren estendre fins allí el seu Call i edificar la dita sinagoga.

Finalment en la declaració del testimoni Marc Enrich, prevere beneficiat de la Catedral, es diu que «entraren dintre lo pati de la sinagoga unt es lo pati e lo bayn».

Són moltes les dades esmentades. Amb tot és difícil concretar exactament el solar ocupat per aquesta sinagoga, dient on començava i on acabava, entre altres raons perquè no sabem el lloc exacte de la plaça de Sant Llorenç, com tampoc del carreró o patiet del jueu Caravida. Però el que és indubtable, i això és el que interessa, és l'existència d'aquesta sinagoga en l'actual carrer de la Força, del costat de la muralla que dona a les Ballesteries.

Però també hem volgut investigar per la nostra part els documents exhumats per Carme Batlle i Gallart. Es tracta d'uns documents escrits o contractes justificatius del domini o propietat de la família Ribot, de la parròquia de Foixà, sobre unes cases del carrer de Sant Llorenç (La Força), ubicades a la vora de la sinagoga de la qual acabem de parlar. En realitat, el que ens ha interessat a nosaltres és la lectura detinguda de tres documents.¹¹

¹¹ Aquests documents són els núms. 2, 3 i 4 d'un quadern solt que es troba dintre el Manual del notari Pere Escuder, volum 150 de la notaria 8 (sembla que avui ja ha canviat aquesta registració), a l'Arxiu Provincial de Girona. Hem de fer constar que ha estat gràcies a l'amabilitat del Sr. Enric Mirambell que ens ha estat possible consultar aquesta documentació. I fem constar així mateix que també hem

El primer, del qual n'ha parlat també el Sr. Enric Mirambell,¹² tracta de la venda feta el 12 de juliol de l'any 1492, el de l'expulsió dels jueus. En el mateix document es fa constar que el mateix decret d'expulsió ordenava la venda de tots els béns jueus, la qual havia de fer-se abans de sortir els jueus del país, i que això era necessari per fer front als deutes de les comunitats o Aljames hebràiques.

L'objecte de la venda es «*quandam domum seu scholam antiquitus ad faciendum officium juxta ritum judaeorum dedicatam, sitam intus muros veteres civitatis Gerundae, prope vicum Sancti Laurentii, quae pro majori parte est dirruta*». Es ven, doncs, la casa o escola destinada des de l'antigor a realitzar l'ofici segons el rite dels jueus, situada dintre les muralles velles de la ciutat de Girona, a prop de la plaça de Sant Llorenç, la qual (casa o escola) està deruïda en la seva major part.

Això ve a confirmar, doncs, l'existència i localització de l'esmentada sinagoga, que ara, l'any 1492, ja no estava en funcions, ja que diu «en la seva major part destruïda».

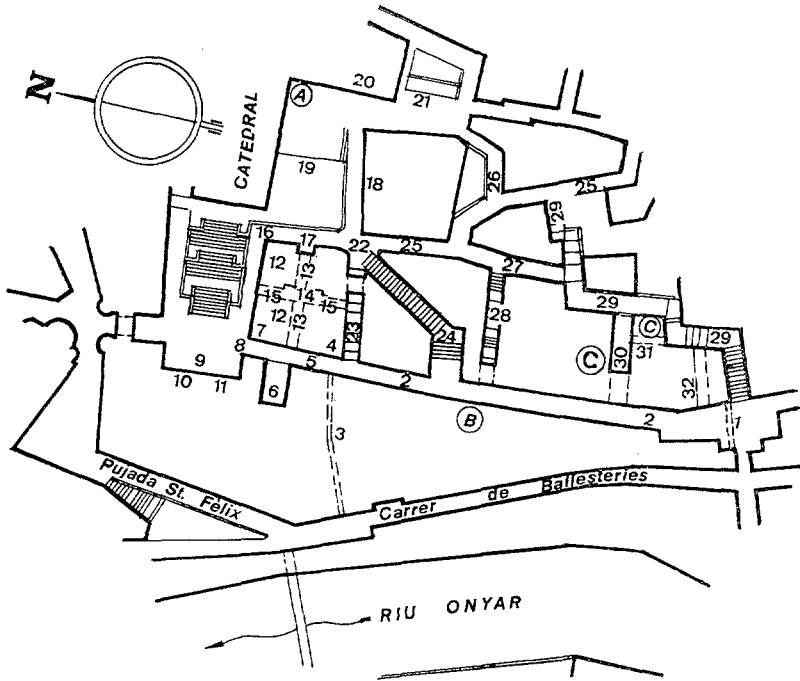
El segon document no és més que una mena d'època del contracte o venda de la sinagoga. L'època es fa a favor del comprador, Pere Grau de Terrades, canonge i Sacristà Major de la Seu de Girona.

I el tercer document és la donació de la sinagoga, feta el mateix dia de la compra, per Pere Grau de Terrades al notari Nicolau Roca, el qual ja posseïa uns patis de la sinagoga. Fou aquesta una donació «*sui juris*», ja que de la donació s'exceptuen les pedres, vigues, cavirons, teules, escales, reixes de ferro, etc., és a dir, que en realitat a Nicolau Roca no se li feia més donació que la del solar de l'edifici i patis restants.

Diguem breument que Jeroni Roca, fill del notari Nicolau, vengué després a Pere Ribot, canonge de Girona, «el pati en ruïnes en el qual hi ha dos pous i banys» de la sinagoga. Més tard Pere Ribot anà comprant les finques de tot aquell sector i fins havia adquirit del rei la part de la muralla «on donava la sinagoga», amb el permís d'edificar una casa entre la muralla i la sinagoga, és a dir en el pati.

pogut constatar la fidelitat de Carme Batlle en la transcripció que féu del primer d'aquests tres documents.

¹² *Los judíos gerundenses en el momento de la expulsión*, ANALES DEL I. E. G., XXIV, 1978, pàg. 9.

1. *Portal o Castell de Requesens*. Anteriorment s'anomenà *Castell de Cabrera*, però aquest nom succeí ja al més antic de *Castell de Girona*. Aquest Portal serví fins al segle passat de Presó, des de la qual es construí un arc que arribava fins a l'altre costat de la muralla vella (*Ballesteries*) damunt del qual es construí un oratori on s'hi venerava la imatge de *Ntra. Sra. de la Misericòrdia* i que més tard prengué l'advocació de *Ntra. Sra. de la Bona Mort* per relació als delinqüents condemnats a mort. — 2. *Carrer de Sant Llorenç de la Força Vella*. Quan caigué en desús la festa i fira de Sant Llorenç que celebrava aquest carrer cada any el dia 10 d'agost, el carrer començà a anomenar-se simplement *Carrer de la Força*. — 3. Carreró que va des del carrer de la Força al de *Ballesteries* travessant la muralla vella. — 4. ¿*Casa de Bonastruc de Porta?* — 5. Carrer anomenat indistintament del *Mercadell* i del *Call judaic*. Actualment és la part septentrional del Carrer de la Força. — 6. Placeta de l'Institut Vell. — 7. Capella de Sant Mateu. — 8. *Portal del Mercadell*. — 9. *El Mercadell*. Avui Plaça de la Catedral. — 10. Església de Santa Maria de les Puelles. — 11. Església de Sant Genís. — 12. La Pia Almoïna del Pa de la Seu. — 13. *Carreró de l'Almoïna*. Abans anomenat *Carrer de Calvet*. — 14. Plaça mercat del *Call judaic*. — 15. *Carreró del Call judaic*. — 16. *Carrer de la Ruca*. — 17. Placeta o Pati del Forn de la Ruca. — 18. Casa de l'Ardiaca Major. — 19. Actual Plaça dels Apòstols. — 20. Palau Episcopal. — 21. Plaça dels Lledoners. — 22. *Portal de la Jueria*. — 23. *Carreró de l'Ardiaca*. En el segle passat s'anomenà *Carrer d'en Bosquí*. Darrerament se li donà el nom de *Carrer de Cúndaro*. — 24. Escalinata o *Pujada de la Mare de Déu de la Pera*. — 25. *Carrer de Claveria*. — 26. Travessera sense nom. — 27. *Travessera del Carrer de les Dones*. Fins fa pocs anys se'n deia *Travesia de la calle Cervantes*. Dar-

rerament té el nom de *Travessia del Doctor Miquel Oliva*. Antigament s'anomenà també *Carrer de la Sinagoga*. — 28. *Carreró de la Sinagoga*. Més tard se'n digué *Carreró de Sant Llorenç*. En el segle passat agafà el nom de *Carreró d'en Berga*. — 29. *Carrer de les Dones*. Més tard prengué el nom de *Carrer de Cervantes*. Avui té el nom de *Carrer del Doctor Miquel Oliva*. Però el carrer de les Dones més tard s'allargà fins a les escales que avui donen al carrer de la Força i que també van enumerades amb el número 29. — 30. *Carreró d'Hernández*. — 31. *Travessera del carreró d'Hernández*. — 32. Carreró anomenat *Muntada de la Presó*. En ell sembla que acabava abans el carrer de les Dones, dintre la muralla.

A. ¿Primera Sinagoga? — B. Segona Sinagoga. — C. Tercera Sinagoga.

Consta inclusivament que Joan Ribot, un dels descendents de la família, féu tancar amb pedres i ciment el carreró o passatge que des de la Força condueix a les Ballesteries atravesant la muralla.¹³

Insistim, doncs, que tots aquests documents confirmen l'existència i localització d'aquesta sinagoga del carrer de la Força. Els límits o afrontacions que donen són ben clars, i ens menen a la conclusió que aquesta sinagoga degué estar situada, més o menys, en l'espai ocupat pel vell Institut, abans convent de Caputxins. Això és el que opina el Sr. Mirambell.¹⁴

Nosaltres hem visitat la casa d'antiguitats de la Sra. Anna Ensesa de Civils, que ostenta avui el rètol de *La Canonja Vella*, i també les estances de l'Institut vell posades recentment al descobert per les importants obres de restauració que portà a terme l'Ajuntament presidit pel Sr. Ignasi de Ribot i que continua l'actual Ajuntament. Aquesta visita ens ha convençut que en ambdues es poden veure avui edificacions molt antigues, inclusivament algunes potser més antigues que l'esmentada sinagoga.

¹³ Aquest passatge, en pendís i en la seva major part escalonat, avui encara existeix. La Sra. Anna Ensesa de Civils ha pogut fer el seu recorregut dues vegades, una d'elles acompanyada de l'il·lustre arqueòleg gironí Sr. Francesc Riuró. El mateix Sr. Riuró ens ho ha confirmat, expressant la seva impressió de que es tracta d'una construcció molt antiga, si bé, ens digué, hauria d'estudiar-se més detingudament. Nosaltres hem pogut veure on comença i on acaba aquest passatge, si bé l'entrada i sortida actualment estan tapiats amb un tempanell.

¹⁴ L. c., pàg. 10.

III

Però passem ara a una altra part interessant del primer d'aquests documents darrerament esmentats.

Com ja hem vist, en aquest protocol es conté la venda de la sinagoga del carrer de la Força, feta pels jueus de Girona, amb motiu de l'expulsió, al canonge Pere Grau de Terrades. Però ensems el document conté una referència ben clara a una altra sinagoga que, segons es dedueix del text, succeí a aquesta sinagoga del carrer de la Força.

El text llatí diu així: «*quae domus seu schola antiquitus erat deputata ad dictum servitium faciendi officium jydaicum et ex post fuit deputata alia domus intus callum judaycum dictae civitatis ad dictum servitium faciendum*».

La versió al català pot ser així: «*aquesta casa o escola des de l'antigor estava destinada a l'esmentat servei de l'ofici judaïc, i després es destinà per a dit servei una altra casa a l'interior del call judaïc*».

Ja era interessant que el document ens confirmés l'existència de la sinagoga del carrer de la Força, de la qual diu abans, com hem vist, que aleshores, quan es vengué, «*pro majori parte est diruta*», és a dir, que en gran part estava en ruïnes.

Però no és menys interessant, sens dubte, quan en el protocol es diu que, després d'aquesta sinagoga antiga i arruïnada se'n féu una altra a l'interior del call judaïc, destinada a prestar el mateix servei que l'anterior.

Això no obstant, creiem necessari posar en clar sobre aquestes sinagogues algun punt que pot quedar confús.

I així una qüestió important a escatir és l'època de construcció d'aquestes sinagogues de Girona.

Deixem de banda, pel caràcter qüestionable de la seva existència, la possible primera sinagoga judaica, sobre la qual, per altra part, ja hem fet constar anteriorment els fonaments o raons per creure que, en tot cas, degué construir-se a les darreries del segle IX o començaments del segle X.

Pel que fa a la sinagoga del carrer de la Força, hem de discrepar del criteri de Carme Batlle quan diu: «*debió construirse en el siglo XIII o XIV, que es la fecha asignada por Millás a la inscripción*

que conmemoraba la construcció de dicho templo y se hallaba colocada sobre la entrada.¹⁵

Aquesta inscripció lapidària es trobà en temps de Claudi Girbal i formava part del material que emplenava l'interior de la paret d'un edifici del carrer de Sant Francesc, del barri del Mercadal. Segons els autoritzats judicis, un de Loeb, en el segle passat, i l'altre de Millàs Vallicrosa, en els nostres dies, certament la làpida degué estar damunt de la portada d'una sinagoga, i s'ha d'atribuir, per l'examen epigràfic, si bé amb les degudes reserves, a l'època dels segles XIII-XV.

Ara bé, ¿a quina sinagoga pertanyia aquesta làpida, a la del carrer de la Força o a la que la succeï? La làpida no ho diu pas, però al nostre modest criteri a la sinagoga del carrer de la Força cal assignar-li una major antiguitat.

En primer lloc, trobem més explicable que en el segle xv es parli de l'*antigor* d'una sinagoga construïda en els segles XI-XII, i en canvi no ho és tant si la sinagoga s'hagués construït en els segles XIII-XIV.

Com ha dit el Dr. Marqués,¹⁶ la documentació exhumada sobre els jueus de Girona en el segle XI deixa entreveure ja una notable expansió econòmica dels jueus i, a conseqüència d'això, els primers brots de rivalitat cristiano-jueva. Així, doncs, els jueus de Girona en aquesta època havien ja augmentat en nombre, tenien mitjans econòmics per edificar una bona sinagoga, i els convenia fer-ho, ja sigui perquè no disposessin encara d'un element tan vital per ells com era la sinagoga, ja perquè volguessin abandonar una sinagoga construïda anteriorment, i ja no diguem si aquesta sinagoga era la que estava ubicada tan a prop de la Catedral i per tant en un barri eminentment eclesiàstic que començava a ser, per part d'alguns elements, hostil. Per tot això creiem que la inscripció lapidària trobada el segle passat en una casa del carrer de Sant Francesc anà destinada, no a la sinagoga del carrer de la Força, sinó a la darrera sinagoga, ja que aquesta sí degué construir-se en l'època que està d'acord amb la inscripció.

I no és que amb això puguem disposar d'una data exacta de la construcció d'aquesta darrera sinagoga, perquè dissortadament en aquesta inscripció lapidària es féu omissió, o potser s'esborrà ex-

¹⁵ L. c., pàg. 303.

¹⁶ *Los Judíos en Gerona en el siglo XI*, "Sefarad", 1965, fasc. 1, pàg. 49.

pressament, l'any de la construcció. La llarga inscripció acaba així, segons la versió castellana de Loeb: «este edificio fue construido ...de la Creación del mundo. Colmados seremos de los bienes de tu casa».

Però si no podem disposar d'aquest factor important per saber la data exacta d'aquesta darrera sinagoga, sí podem disposar d'arguments que semblen decisius per a precisar, el màxim possible, quan cessà d'estar en servei la sinagoga del carrer de la Força, i per tant quan degué construir-se aquesta darrera sinagoga.

Perquè en la documentació esmentada anteriorment es diu amb claredat suficient que la darrera sinagoga es construí «et ex post» és a dir, per a substituir l'anterior que havia esdevingut inservible. I a més sembla lògic admetre aquesta relació de causa a efecte entre el final d'una sinagoga i la construcció de l'altra, com ho fa Carme Batlle.

Però ¿quan cessà la sinagoga del carrer de la Força d'utilitzar-se pel culte i funcions hebràiques?

En això cal matisar una mica l'opinió de Carme Batlle quan diu que la sinagoga del carrer de Sant Llorenç fou arruïnada amb motiu de la guerra civil catalana del segle xv, i per tant aquesta sinagoga estigué en ús fins a la meitat del segle xv. El Dr. Jaume Marqués ens parla d'una llicència atorgada pel rei Alfons el Magnànim el setembre del 1431 perquè el jueu convers Francesc Gracian destinés els locals antics de la sinagoga a capella o església de Sant Llorenç. Podem donar per cert, doncs, que la sinagoga estigué en ús fins al segle xv, ja que per altra part sabem que fou tancada l'any 1415 i reoberta l'any 1416 i és molt versemblant que continuà en ús almenys fins l'any 1431. Però de totes passades, tant si efectivament, en aquest any, es convertí en capella de Sant Llorenç com si no s'arribà a fer-ho, el cas és que l'edifici sinagoga continuà essent propietat de l'Aljama judaica de Girona, la qual el vengué l'any 1492, el de l'expulsió, com consta documentalment.

A primer cop d'ull, sembla una mica estrany que, com a conseqüència d'això, hàgim de concloure que la darrera sinagoga s'hagués edificat vers la meitat del segle xv, i per tant poc temps, relativament, abans del decret d'expulsió dels jueus. Sembla, efectivament, que la situació física, econòmica i moral de l'Aljama gironina no afavoria gaire la construcció d'una nova sinagoga en aqueixa època.

El Sr. Enric Mirambell ha posat de relleu aquesta situació dels jueus de Girona dient: «Los últimos tiempos de la Aljama gerundense estaban marcados por todos los síntomas de una irreversible decadencia».¹⁷ I el mateix ha escrit el Sr. Lluís Batlle.¹⁸

Però davant d'una demostració documental han de cedir totes les suposicions per naturals que semblin. I ja hem vist que la sinagoga del carrer de la Força estava en plena funció en el segle xv, concretament l'any 1415, quan amb motiu de la butlla papal de Luna es tancà, i l'any 1416, quan tornà a obrir-se al culte i demés funcions hebraïques.

Tot això no obstant, pogué tenir raó, absolutament, Carme Batlle en dir que la sinagoga del carrer de la Força degué convertir-se en ruïna material amb motiu de la guerra civil catalana. No és pas ben fàcil saber-ho de cert. En canvi sí podem donar per cert que en finir l'ús d'aquesta sinagoga en el segle xv, els jueus de Girona tingueren pit i gallardia per a construir-ne una altra.

És d'interès notar que, segons la documentació esmentada, aquesta darrera sinagoga es construí «intus callum judaycum»: a l'interior del call. Evidentment la sinagoga del carrer de la Força geogràficament estava massa a la vora del foc de l'antisemitisme que cremava des de feia temps. És lògic que, en voler construir una nova sinagoga, decidissin fer-ho cap a l'interior del call, en un lloc més quiet i arrecerat.

I una possible explicació de que en una època tan tardana els jueus de Girona construïssin una altra sinagoga, pot ser la revifalla que experimentà el call judaïc de Girona a la meitat del segle xv, precisament en un temps força immediat a l'expulsió. Això ens ho explica també el Sr. Lluís Batlle.¹⁹ I tampoc no podem deixar de tenir en compte que els jueus tingueren sempre l'esperança de que no arribés a fer-se realitat l'expulsió. Inclusivament després del de-

¹⁷ L. c., pàg. 5.

¹⁸ Es tracta d'una referència a "aquella aljama del tot desfeta e morta", L. c., pàg. 5.

¹⁹ L. c. A les pàgines 4, 5 i 9 s'esmenta una Ordenació de l'any 1448 per la qual s'amplia el recinte del Call, que resultava insuficient. No obstant hem de fer constar que en aquella època moltes cases del Call havien estat ocupades, des de feia temps, per famílies cristianes. A les pàgines 5 i 8 el Sr. Batlle esmenta una altra Ordenació que comprova que els jueus havien pogut establir-se en els llocs "pus insignes de la ciutat", àdhuc en la plaça de les Cols. Evidentment, doncs, com diu el Sr. Batlle, es tracta d'un ressorgiment del call gironí. No obstant creiem que fou un ressorgiment tardà i precari, és a dir, una revifalla, però cal tenir-la en compte.

cret, tenien l'esperança, com fa notar el Sr. Mirambell, que una contraordre els hi permetés eludir l'expulsió²⁰ i fins que la sortida del país no seria pas definitiva.²¹

I per acabar, podem referir-nos també a un altre punt que convidria aclarir: la localització d'aquesta darrera sinagoga.

Tradicionalment s'ha situat en la casa n.º 5 del carrer de les Dones. Aquesta opinió prové de Claudi Girbal,²² qui en el seu llibre dóna aquesta localització d'una manera ben clara dient que la sinagoga «puede verse todavía, con no pocas modificaciones materiales, en la casa n.º 5 de la travesía de las Donas, que fue antiguamente propiedad de los Beneficiados de esta santa Iglesia y actualmente de D. José Bover de Besalú, a la cual conducían las travesías de Hernández y den Berga».

Així, doncs, l'asseveració de que l'edifici sinagoga era, en temps de Claudi Girbal, propietat de D. Josep Bover de Besalú exclou qualsevol dubte: Girbal es refereix a la casa de l'actual carrer del Dr. Miquel Oliva que encara avui porta el n.º 5 i que encara també és propietat i habitatge d'una descendent de la família Bover de Besalú.

És evident que el llibre de Girbal avui està superat en més d'un concepte, però això no vol pas dir que no sigui vàlid en moltes coses i documents en els quals es basa. Cal tenir en compte que Girbal fou un infatigable investigador dels documents hebraics sobre l'Aljama de Girona, com encarregat que fou de la custòdia i organització dels arxius de la Beneficència Provincial, concretament de l'Arxiu de la Casa Misericòrdia o Hospici de Girona, on passaren, per disposició del bisbe Lorenzana, constructor de l'edifici, les rendes i emoluments, i també els papers i documents de l'antiga Pia Almoina del Pa de la Seu.

Inclusivament sabem que Girbal tingué a mà un plànol manuscrit que ell mateix facilità a Isidor Loeb.²³

Nosaltres hem volgut visitar aquesta casa n.º 5, junt amb la que actualment té el n.º 3, que en realitat són un sol edifici, i ho poguérem fer gràcies a l'amabilitat dels Srs. Niebla, que les ocupen parcialment. En especial ens captivà l'atenció una magnífica escala

²⁰ L. c., pàg. 7.

²¹ L. c., pàg. 8.

²² *Los judíos en Gerona*, 1870, pàg. 56.

²³ RGA, VIII, pàg. 341.

de cargol, tota de pedra, amb unes finestres, que recorda alguna de les escales de cargol de la nostra Catedral. La fantasia popular teixí un llegenda de que amb aquesta escala els jueus podien anar des de l'interior del call fins a l'altre costat del riu Onyar per un passadís subterrani. Sense tanta fantasia, hom pot creure, això sí, que aquest element arquitectònic podia pertànyer a un edifici religiós i també és molt possible que conduís a un lloc subterrani, ja que una escala de cargol per pujar només a un pis superior d'uns cinc o sis metres d'alçada no té sentit. Llàstima que aquesta escala de cargol no sigui utilitzable per estar en el seu interior totalment tapada amb material d'obra. Descobrir la seva veritable funció podria portar-nos a alguna conclusió interessant.

De qualsevol manera nosaltres creiem que no és lícit arraconar aquesta opinió tradicional sense unes raons molt concretes o sense algunes matisacions.

Però el Dr. Jaume Marqués ha escrit: «Jo crec que no hi ha cap argument vàlid per a demostrar l'existència d'una sinagoga en aquest edifici».²⁴ I, a més, ens anuncia adduir «la prova documental completa»²⁵ de que en el segle xv el centre religiós dels jueus de Girona s'ha de localitzar en la casa adquirida i recentment restaurada pel Sr. Josep Tarrés.

De totes maneres el Dr. Marqués no pogué resistir la temptació d'oferir-nos un avenç d'aquesta prova documental amb la traducció d'un document que ell considera inèdit. Creiem efectivament que aquest document és inèdit. Però el Sr. Mirambell²⁶ acaba de referir-se a un altre document una mica anterior al que cita el Dr. Marqués, en el qual hi ha una quasi coincidència de paraules i afrontacions. Aquesta coincidència s'explica perquè es tracta de dues vendes: una, la que cita el Sr. Mirambell, la feren els jueus a Jordi Rafart l'any de l'expulsió (1492); en l'altra, la del Dr. Marqués, Jordi Rafart, beneficiat de la Catedral, ven les mateixes finques a Guillem Saguer l'any 1498.

Pel que es llegeix en aquests documents hom pensa que es tractés de la venda d'unes dependències sinagogals: «escuelas de la Aljama, las casas de las *donas judearum*, el hospital y los baños», transcriu el Sr. Mirambell.

²⁴ *El carrer del Dr. Miquel Oliva i Prat*, Diari "Los Sitios", 27 maig 1979.

²⁵ *El carrer de Sant Llorenç*, Diari "Los Sitios", 20 maig 1979.

²⁶ L. c., pàg. 9.

Quelcom d'això degué trobar E. Claudi Girbal en la documentació que tingué a la mà quan diu que la sinagoga passà a ser propietat del beneficiat de la Catedral, Jordi Rafart.²⁷ Ara bé, ¿no és possible que les dependències sinagogals compreguessin la finca o casa n.º 5 del carrer de les Dones, la que acaba de restaurar el Sr. Tarrés i alguna altra que hi havia en aquell mateix sector?²⁸ És molt significatiu que Girbal digui també que a la sinagoga situada a la casa n.º 5 del carrer de les Dones hi conduïen les travesseres d'Hernández i d'en Berga!

El sol nom de «Sinagoga dels jueus» o «Casa de la Sinagoga» o simplement «Sinagoga» tant pot referir-se a tot el complex sinagoga com a una part del mateix. Tampoc el nom de «carrer de la sinagoga» que tingueren antigament el carrer d'en Berga i l'actual travessera del Dr. Miquel Oliva, no soluciona la qüestió, ja que el primer conduïa també a l'anterior sinagoga del carrer de la Força, i el segon tant pot menar a la casa del Sr. Tarrés com, i això sembla més lògic, a la casa n.º 5 del carrer de les Dones.

En suma, creiem que la intervenció del Dr. Marqués i del Sr. Mirambell són una aportació documental d'interès per escatir aquesta qüestió. Però, de moment, no veiem tampoc motius suficients per arraconar l'opinió del Sr. Gisbal sobre aquest tema. En tot cas, les noves aportacions poden matisar aquesta opinió, esclarir-la.

Podem, doncs, donar per segur, i amb això coincidim amb alguna opinió autoritzada, el *sector* del call judaïc on es trobava localitzada aquesta darrera sinagoga. Però si es tracta d'assenyalar un edifici concret, creiem que no és necessari veure una guerra de documents entre els exhومات per Girbal i les exhumacions actuals

²⁷ RGA, XVI, pàg. 2, nota.

²⁸ En els dos documents esmentats es diu que per la part de migdia les finques o cases afrontaven *amb un carrer públic*. Sembla tractar-se del carrer d'Hernández, però avui per avui la finca del Sr. Tarrés no afronta, és a dir, no arriba, ni molt menys, a aquest carrer. També es diu en els mateixos documents que les cases contigües afronten, per la part de ponent, amb el pati d'unes cases arruïnades *carrer públic mediant*. ¿Serà aquest carrer públic el mateix carrer esmentat de migdia, segons opina el Sr. Mirambell? Tot això fa una mica complexa i difícil determinar la localització actual de les finques o cases venudes. Si a això hi afegim que en una visita o inspecció personal feta en aqueix sector vam veure-hi el traçat d'un altre pas o passatge que anava en direcció sur nord o viceversa, hem de concloure que l'esmentat sector ha sofert moltes transformacions, i que en el segle xv aquestes finques que es vengueren, pogueren estar força més comunicades amb la casa n.º 5 del carrer de les Dones, de que parla Girbal.

Tampoc es tracta necessàriament d'una oposició de criteris. Cada dia estem més convençuts que es tracta d'una documentació i d'uns criteris complementaris.

* * *

A faisó d'apèndix volem fer ressaltar que, segons acabem d'exposar, d'aquesta darrera sinagoga només pot dir-se que fou el «centre religiós dels jueus a Girona» durant una part del segle xv. Però en aquesta època la Càbala gironina i els seus rabins foren d'una importància molt relativa, diríem que gairebé inexistent, sobretot si la comparem amb la Càbala del segle XIII, de tanta fama, deguda, més que a ningú més, a la personalitat de Nahmànides o Bonastruc de Porta, qui primerament fou nomenat rabí de Girona i més tard el Gran Rabí de Catalunya. Però tinguem en compte que en aquesta època de florida exhuberant, la Càbala de Girona tingué la seu en la sinagoga del carrer de la Força!

Per això creiem que avui es parla massa poc d'aquesta sinagoga del carrer de la Força. No ens acaba d'agradar que es parli de la *Gran Sinagoga* de Girona, però si se'n vol parlar, en tot cas el concepte hauria de referir-se a aquesta sinagoga del carrer de la Força, en la qual tingué la seu l'Escola cabalística de Girona en el seu millor temps i dels seus més famosos rabins. Seria més lògic parlar, en tot cas, de la *Gran Càbala* de Girona en el segle XIII. Aquest últim extrem queda plenament confirmat en l'important estudi de Gershom G. Scholem.²⁹

I pel que fa a la *Casa o Centre d'Ishac el Cec a Girona*, de que es ve parlant darrerament, ignorem quin fonament verídic pot tenir. Si és que realment n'hi ha algun de fonament, seria interessant que s'exposés, ja que les nostres recerques ens menen cap a un sentit contrari.

Efectivament sabem amb certesa que la vida d'Ishac el Cec transcorregué entre els segles XII i XIII, i que aquest famós rabí, segons Scholem, nasqué, visqué i morí a la Provença. Scholem ni tan sols esmenta cap estada ocasional d'Ishac el Cec a Girona. No obs-

²⁹ *Les origines de la Kabbala*, Aubier-Montaigne, París, 1966. Scholem és un autor que ha consagrat quaranta anys de la seva vida a estudiar la qüestió de la Càbala, i per tant és una autoritat en la matèria. En aquesta obra explica com la Càbala nascuda a la Provença, es propagà a Aragó i Castella, assolint la Càbala espanyola el seu punt culminant en els segles XIII i XIV. Però la Càbala de Girona tingué el seu origen i la seva culminació ja en el segle XIII, sobretot amb Nahmànides o Bonastruc de Porta. Ara bé, això coincideix amb l'existència en funcions de la sinagoga o escola judàica del carrer de la Força.

tant és cert que hi hagué una interrelació dels homes de la Càbala provençal i gironina, i que el camí de les idees era de Provença cap a Espanya i no viceversa. Scholem diu: «lletres i emissaris van i vénen entre Girona i Provença».³⁰

Sabem, doncs, que els jueus d'aquí viatjaven a la Provença on havia nascut la doctrina cabalística i on podien beure les ensenyances dels més antics mestres. Un d'ells era Ishac el Cec, del qual es digué que era «eminent en la Càbala», però ni era l'únic mestre ni el més antic. I també els jueus de la Provença vingueren a Girona, entre ells el mateix nebot d'Ishac el Cec, anomenat R. Asher ben David. D'aquest Asher diu Scholem que visqué llarg temps de la seva vida en companyia del seu oncle, però que vingué també a Girona on féu «breus sojorns». És molt possible, doncs, que personalment Ishac el Cec no vingués, ni una sola vegada, a Girona. Qui venia a trametre les seves consignes era el seu nebot.

De totes passades, és indubtable el renom i vàlua d'Ishac el Cec dintre el món de la Càbala, i que per tant *a través del seu magisteri* influí en les càbales d'Aragó i Castella. No obstant cal tenir en compte també que en realitat ell no féu més que desenrotllar la doctrina que havia rebut del seu pare, R. Abraham ben David, i també del seu avi R. Abraham ben Ishac de Narbona anomenat també *R. Abraham President del Tribunal*, qui fou un dels talmudistes més eminents de la seva època, essent la seva doctrina l'autèntica arrel de la doctrina cabalística.

Per altra part, és interessant dir que el cercle cabalístic de Girona, a més de l'influxe d'aquest cercle d'Ishac el Cec, rebé l'influxe important dels llibres d'*Iyyun*, que vingué a ser un altre cercle cabalístic de la Provença, d'una orientació molt diferent de la d'Ishac el Cec.

Inclusivament hi ha forts indicis que Nahmànides, és a dir, Bonastruc de Porta, rebé també l'influxe de textos encara més antics, com és el llibre «Sabiduria de Salomó», arribat del llunyà *Akko* (Palestina) a Girona vers el 1250.³¹

³⁰ Scholem, o. c., pàg. 389.

³¹ De fet, Bonastruc de Porta, quan fou exiliat amb motiu de la cèlebre controvèrsia pública celebrada a Barcelona l'any 1263, en presència de Jaume I i de Ramon de Penyafort, marxà, després d'una breu estada a Castella, cap a Palestina i visqué a Akko, segurament mogut per la seva antiga relació amb aquest cercle talmudista, on sembla que morí a les darreries del segle XIII. Veure Scholem, o. c., pàgina 406.

De tot això prové que el cercle cabalístic de Girona tingué una originalitat i una personalitat pròpia, i entre els rabins de Girona destacà enormement la figura de Nahmànides o Bonastruc de Porta. Seria, doncs, molt més posat en raó que a Girona ens interesséssim per la *Casa o Centre* de Bonastruc de Porta i no pas dels d'Ishac el Cec. De Bonastruc sabem amb certesa que havia nascut a Girona i que visqué a Girona fins que fou exiliat. I també és cert el gran prestigi, àdhuc internacional, de Bonastruc. ¿Per què, doncs, la dèria de parlar ara, a Girona, d'un rabí provençal en lloc de parlar del nostre rabí de Girona i Gran Rabí de Catalunya?

Acabem amb un fet històric que té el valor d'anècdota significativa. Quan Bonastruc de Porta i el seu cosí Jona Gerondi s'adreçaren per carta a Ishac el Cec pregant-li que vingués personalment a Girona a calmar un escàndol promogut en el si de la Càbala de Girona, Ishac el Cec refusà i contestà dient: «Jo no puc reconèixer cap decret del Cel que m'ordeni deixar ara el meu lloc de residència per venir al vostre país». I a continuació els diu que enviarà el seu nebot Asher ben David.³²

JOSEP CALZADA I OLIVERAS

³² Scholem, o. c., pàgs. 416-418. Amb motiu del fet esmentat, Ishac el Cec va enviar a Girona una lletra expressant la seva inquietud pel fet que aquests rabins de Girona s'haguessin "atreït a tractar presumptuosament, en públic, dels grans i sublimes objectes de la Càbala". I amb motiu d'aquesta qüestió apareix ben clar que la relació d'aquests rabins de Girona amb Ishac el Cec, no s'establí a Girona, sinó que s'havia realitzat a la Provença. I tampoc no podem oblidar que a Ishac el Cec, segons opina Scholem, li sobrevingué la ceguera en el segle XIII, just quan nasqué la Càbala gironina, i el seu defecte físic degué ser un obstacle per als seus desplaçaments i viatges. De fet, Scholem situa, com a coneguda, la residència habitual d'Ishac el Cec a la ciutat provençal de Posquières. Finalment volem fer constar que en una altra obra important de Gershom G. Scholem, titulada *Les grands courants de la mystique juive*, que hem llegit molt detingudament també, no hem trobat tampoc ni la més petita referència a una estada d'Ishac el Cec a Girona, com tampoc a l'existència d'un Centre d'aquest famós cabalista a la nostra ciutat. Ben al contrari, sempre que es parla circumstancialment de la Càbala de Girona, apareix amb el signe d'una identitat i personalitat pròpies.